

УДК 378.016:781.62

КРИТЕРІЇ СФОРМОВАНOSTІ МУЗИЧНО-ІНТОНАЦІЙНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Спіліоті О. В.

У статті визначені критерії сформованості музично-інтонаційного мислення майбутніх учителів музики. Аналіз музикознавчої, педагогічної та психологічної літератури дав змогу детально розглянути критерії, обґрунтувати показники, виокремити їх характерні ознаки.

Дане теоретичне дослідження зорієнтує викладачів вищих навчальних закладів об'єктивно продіагностувати та визначити стан сформованості музично-інтонаційного мислення студентів, а саме: готовність їх до самостійної музично-педагогічної діяльності.

Ключові слова: музично-інтонаційне мислення, мотиваційний критерій, когнітивний критерій, емоційно-аналітичний критерій, операційний критерій, креативний критерій.

В статье определяются критерии сформированности музыкально-интонационного мышления будущих учителей музыки. Анализ музыковедческой, педагогической и психологической литературы дал возможность детально рассмотреть критерии (мотивационный, когнитивный, эмоционально-аналитический, операционный, креативный), обосновать показатели, выделить их характерные признаки. Данное теоретическое исследование ориентирует преподавателей высших учебных заведений объективно продиагностировать и определить уровень сформированности музыкально-интонационного мышления студентов, а именно: готовность их до самостоятельной музыкально-педагогической деятельности.

Ключевые слова: музыкально-интонационное мышление, мотивационный критерий, когнитивный критерий, эмоционально-аналитический критерий, операционный критерий, креативный критерий.

The article defines the criteria for the formation of musical intonation thinking of future music teachers. The analysis of musicology, pedagogical and psychological literature made it possible to examine in detail the criteria, to fend off the indicators, to distinguish their characteristic features. The analysis of musicology, pedagogical and psychological literature made it possible to examine in detail the criteria, to substantiate the indicators, to distinguish their characteristic features. This is the list of criteria:

- motivational (motives that predetermine mental activity), indicators – interest in musical activity; the need for self-realization in musical and creative activity; the degree of obtaining aesthetic and creative pleasure from musical activity;*
- cognitive (degree of theoretical awareness), indicators – the depth and flexibility of knowledge; system of knowledge; understanding the practical significance of knowledge;*
- emotional-analytical (depth comprehension and comprehension of music), indicators – activity of musical perception; the ability to differentiate the sound stream; volume of musical intonation thesaurus;*
- operational (the degree of possession of mental activity), indicators – the ability to apply surgical actions (comparison, analysis, synthesis, abstraction, generalization, specification); ability to understand genre-style features of works; ability to operate genre-style intonations;*
- creative (ability to autonomy and creative initiative), indicators – verbalization of auditory impressions and experiences; critical attitude to creative activity (productive and reproductive); activity of musical creative activity on the basis of historical theoretical knowledge and performing skills.*

This theoretical study orientates the teachers of higher educational institutions to diagnose and determine the state of formation of musical and intonational thinking of students, their readiness for independent musical and pedagogical activity.

Key words: musical intonational thinking, motivational criterion, cognitive criterion, emotional-analytical criterion, operational criterion, creative criterion.

Постановка проблеми. Інформаційно-технологічно озброєне сучасне суспільство потребує якісної освіти, модернізації та її реформування. Кардинальні зміни можливі лише на підставі зростання вимог до рівня фахової підготовки вчителя, зокрема, учителя музики. Їх освітній потенціал має бути фундаментальним, збагачуватися шляхом засвоєння музично-теоретичних знань і виконавських умінь.

Особливо цінним на сьогодні для вчителя музики вважається його педагогічна креативність, неординарність та ініціативність. У процесі становлення фахівця вагоме місце посідає формування його музичного мислення, яке, будучи важливою складовою музичних здібностей, визначає успішність художнього пізнання, суттєво позначається на якості музично-творчої діяльності. Рівень сформованості музичного мислення характеризує ступінь підготовленості вчителя до музично-освітньої роботи в школі, виступає передумовою її ефективності [8].

Аналіз досліджень та публікацій. У музичній педагогіці проблема формування музичного мислення знайшла відображення у працях В. Белобородової, Н. Гродзенської, О. Давидової, В. Шацької, Б. Яворського та ін., в яких розглядалися питання методики формування музичного сприймання, рефлексії та творчості. Істотним внеском у методику розвитку музичного мислення стали дослідження, що стосуються питань розвитку творчого мислення (А. Брушлінський, М. Бонфельд, Л. Виготський, О. Лук, О. Мелік-Пашаєв, А. Муха, В. Роменець та ін.); формування музичного сприймання (Б. Асаф'єв, Д. Кабалевський, Є. Назайкінський, О. Ростовський, О. Рудницька); фахової підготовки вчителя музики (Е. Абдуллін, О. Апраксина, А. Козир, В. Орлов, О. Отич, Г. Падалка, О. Щолокова, В. Шульгіна та ін.) [8].

Мета статті – визначити критерії сформованості музично-інтонаційного мислення та їх показники, на підставі яких можна діагностувати майбутніх учителів музики.

Виклад матеріалу. Теоретичний аналіз сутності музично-інтонаційного мислення, його складових компонентів дозволив визначити критерії сформованості музично-інтонаційного мислення майбутніх учителів музики, а саме: *мотиваційний, когнітивний, емоційно-аналітичний, операційний, креативний*. Кожен із означених критеріїв включає показники, згідно яких можна об'єктивно діагностувати ступінь сформованості музично-інтонаційного мислення студентів [8].

Будь-яка сфера діяльності потребує відповідної мотивації. Виходячи з цього, ми насамперед виокремлюємо **мотиваційний критерій** сформованості музично-інтонаційного мислення, спрямований на з'ясування спонук, які зумовлюють мисленнєву діяльність, активізують музичне мислення. У музичній педагогіці однією зі спонук музично-інтонаційного мислення вважають *інтерес до музичної діяльності*.

У психологічній літературі *інтерес* визначається як емоційно забарвлена інтелектуальна вибірковість. Інтерес виникає тоді, коли його об'єкт (у даному випадку – музичне мистецтво) викликає емоційний відгук.

Інтерес характеризується *широтою, глибиною та стійкістю*. *Широта інтересів* визначається кількістю об'єктів, сфер дійсності. Цей інтерес має для особистості стійку значущість. Але розпоршеність інтересів, у поєднанні з їх поверховністю, свідчить про негативну рису особистості. Отже, широта інтересу є необхідною, але недостатньою умовою розвитку особистості.

Глибина інтересів означає ступінь проникнення особистості у зміст твору мистецтва, що пізнається. Слід звернути увагу на те, що за певних умов відсутність кореляції між глибиною та широтою інтересів може привести до дилетантства, коли людина має уявлення про все потроху.

Стійкими інтересами є ті, які найповніше відповідають основним потребам особистості, а тому стають істотними рисами її психологічного складу. Стійкість виражається у тривалості збереження відносної інтенсивності інтересу.

Зазначимо, що широта, стійкість та глибина інтересів певною мірою віддзеркалюють напрям розвитку музичних здібностей особистості. Отже, стійкий

інтерес до музики, що виявляється в постійній увазі до неї, свідчить про наявність у людини музичних здібностей [6, с. 391].

Від характеристик інтересів, їх глибини, широти і стійкості залежить особистісне ставлення людини до художнього твору. Відомо, що мистецьке ставлення не розвивається поза багатогранністю художніх поглядів, поза вільним виявом оцінного ставлення. У цьому зв'язку Г. Падалка підкреслює, що "мистецькі цінності мають багатогранну природу, і це створює підстави для виявлення різних думок, але таких, які можуть претендувати на об'єктивний зміст" [3, с. 49].

Важливим показником мотиваційного критерію є потреба особистості у *самореалізації в музично-творчій діяльності*. Людина, яка виявляє постійний інтерес до творчості, володіє вмінням реалізувати свої творчі можливості, успішно адаптується до змін життєвих умов. Творчість приводить до виникнення нового, новаторського продукту, вона є важливою якістю, необхідною для повноцінної творчої самореалізації. Творчий процес для студента є важливою складовою особистого та професійного зростання як фахівця.

Потреба в самореалізації, за Е. Фроммом, є екзистенціальна потреба – психічний стан, вічне і незмінне у своїй основі. Вчений зазначав, що людина відрізняється від тварини тим, що вона прагне пізнати сенс життя і сутність свого "Я". Отже, у процесі самореалізації особистості посилюється та стає більш стійкою її творча діяльність у загальній системі мотивації власного розвитку [4, с. 391].

Активний інтерес до музичної діяльності, прагнення до самореалізації, цілеспрямованість обов'язково приводять до високого результату у творчому процесі. Цей позитивний фактор приносить задоволення та відіграє роль спонуки до музично-творчої діяльності. Тож *отримання естетичного та творчого задоволення від музичної діяльності* замикає коло спонук та набуває перманентного значення.

Отже, мотиваційний критерій сформованості музично-інтонаційного мислення визначається такими характерними показниками: *інтерес до музичної діяльності, потреба у самореалізації в музично-творчій діяльності, ступінь отримання естетичного та творчого задоволення від музичної діяльності*.

Наступним критерієм сформованості музично-інтонаційного мислення є *когнітивний*, який свідчить про ступінь теоретичної обізнаності людини. Музично-інтонаційне мислення можливе за наявності у студентів життєвого та музичного досвіду, знань про музичний твір, обсягу музично-теоретичної інформації. О. Ростовський зазначає, що вирішальне значення має не стільки обсяг знань, скільки їх глибина і системність. Найважливішим для майбутнього вчителя є не максимум знань, а їх мобільність, гнучкість і достатність для викладання музики в школі [7].

Глибина знань утворюється шляхом установлення зв'язків не тільки всередині певного предмету, але й між предметами. Тому, на думку О. Щолокової, необхідно використовувати міжпредметні зв'язки, які включають:

- постановку теоретичних проблем та їх зіставлення з конкретними завданнями різних предметів;
- визначення спільних методів викладання та їх впровадження у фахову підготовку;
- зближення навчального матеріалу різних дисциплін;
- створення ситуацій емоційно-асоціативного збагачення і їх використання у навчанні [10, с. 129].

Ступінь теоретичної обізнаності залежать від особистих здібностей студента, властивостей психіки та попередньої музично-теоретичної підготовки. Особливу роль у процесі засвоювання музично-теоретичної інформації відіграє інтелектуальна сфера людини. Важливою властивістю інтелекту є запас знань (ерудиція), однак не можна оцінювати розум людини тільки за обсягом знань. У житті трапляється так, що знижуються пізнавальні можливості, але при цьому зберігаються розсудкові дії (аналіз, синтез, судження).

Інтелект пов'язують із відображувальною і регулятивною діяльністю, що полягає у здатності ефективно розв'язувати завдання, навчатися використовувати

набутий досвід для вирішення нових проблем. Ці здатності зумовлені функціями мислення, а саме: стійкою увагою, оперативною пам'яттю, сприйманням, уявою, інтуїцією, пізнанням нового й реалізацією його результатів.

У процесі накопичення музично-теоретичних знань майбутній вчитель повинен усвідомлювати їх значущість та вміти застосувати їх у практичній діяльності. У практиці музичного навчання часто спостерігаються випадки, коли викладачі, даючи значний обсяг теоретичної інформації, не приділяють достатньої уваги практичному аспекту. І навпаки, викладачі інструментально-виконавських дисциплін у процесі тлумачення твору не аргументують свої судження загальними музично-теоретичними положеннями. Також помилковим поглядом є пов'язування ерудованості студента з практичною діяльністю. Не завжди достатній обсяг музично-теоретичних знань може дати високий результат у виконавстві. Дана проблематика полягає у правильному доборі необхідної теоретичної інформації для вирішення поставлених завдань у практичній діяльності. Тож ступінь здатності застосовувати набуті знання у практичній діяльності визначається умінням правильно добирати ту інформацію, якої потребує певна дія.

Отже, когнітивний критерій сформованості музично-інтонаційного мислення характеризується такими показниками: *ґрунтовність і гнучкість знань, системність знань, розуміння практичної значущості знань*.

Наступним критерієм сформованості музично-інтонаційного мислення є **емоційно-аналітичний**.

Емоційна форма, в якій домінують емоції, близька загальній естетичній формі сприймання. Інтелектуальна форма сприймання властива професійній інтерпретаторській та музикознавчій діяльності. Від пріоритетності емоціональної та інтелектуальної особливості людини залежить ступінь активності сприймання музики.

Відомо, що музичне сприймання має складну структуру та характеризується певними властивостями (емоційністю, образністю, цілісністю, усвідомленістю, асоціативністю, вибірковістю). Людина сприймає музику цілісно, але це здійснюється на базі виокремлення окремих виразних елементів музичної мови: мелодії, гармонії, ритму, тембру тощо. Н. Ветлугіна підкреслювала, що цілісність сприймання знаходиться у нерозривному зв'язку з його диференціацією. Будь-який зміст виражається специфічними музичними засобами, тому для його розуміння необхідно мати уявлення про виразне значення цих засобів, сенс музичних категорій [7, с. 62]. Отже, уміння виокремлювати засоби музичної виразності у процесі музичного сприймання, відповідно, формує у студента *здатність до диференціації звукового потоку, яка залежить від уміння аналізувати на слух ці засоби*. Цей процес здійснюється за наявності асоціативних можливостей особистості, музичних здібностей (музичний слух, чуття ритму, чуття ладу тощо) та *обсягу музично-інтонаційного тезаурусу*.

У процесі сприймання музики характер асоціацій залежить від особливостей психіки людини. Так, музичне сприймання може збуджувати різні відчуття, слухові й зорові уявлення, почуття, думки, якщо вони свого часу були пов'язані психікою в асоціативну низку.

Різновидом асоціацій у музиці є музичні інтонації. Тому від асоціативного мислення, його мобільності залежить процес накопичення *музично-інтонаційного тезаурусу та його обсягу*. Б. Асаф'єв зазначав у цьому зв'язку: "Музикант-спеціаліст та пересічний слухач відрізняється один від одного тільки у тому відношенні, що в першого у свідомості більший запас готових, систематизованих звуковідношень, тоді як у звичайного слухача їх менше, і він частіше задовольняється тільки відомими слуховими навичками та упізнаванням окремих моментів, а не загальними функціональними їх зв'язками" [1, с. 33].

Обсяг музично-інтонаційного тезаурусу залежить від музичної пам'яті, яка визначає інтонаційний фонд, на основі якого здійснюється осмислення інтонаційних моделей. Музична пам'ять детермінує процес накопичення в свідомості людини необхідної кількості інтонаційних моделей. Отже, обсяг музично-інтонаційного тезаурусу залежить від таких факторів:

- усвідомлення семантичного значення кожного елементу засобів музичної виразності, за допомогою якого реалізується інтонація;

- формування загального смислового значення інтонаційного комплексу на основі синтезу інформаційного значення окремих елементів;
- закріплення у свідомості структурно-семантичної цілісності у результаті його неодноразового повторення;
- перехід сформованих моделей на рівень підсвідомості [9, с. 66].

Отже, характерними показниками емоційно-аналітичного критерію сформованості музично-інтонаційного мислення постають: *ступінь активності музичного сприймання; здатність до диференціації звукового потоку; обсяг музично-інтонаційного тезаурусу.*

Процес мислення здійснюється у певній послідовності. Тож у структурі мислення виокремлюють такі логічні операції: порівняння, аналіз, синтез, абстракція, узагальнення, конкретизація. Кожна з цих операцій виконує певну функцію у процесі пізнання і знаходиться у складному взаємозв'язку з іншими операціями. Згідно наявності операційного компоненту у структурі музичного мислення, ми виокремили **операційний критерій**, спрямований на виявлення ступеня оволодіння музично-мисленневими діями. Характерним показником операційного критерію є уміння застосовувати операції.

Музично-жанрова типологія, "як згусток естетичних показників інтонаційності", орієнтує музичну педагогіку на аналіз виразних можливостей жанру, що стає суттєвим компонентом вияву "інтонаційної ідеї" в професійній та народній музиці. Цей фактор потребує у навчальному процесі особливої уваги, оскільки жанрова інтерпретація у виконавстві визначає роль зв'язку виконавця та слухачів, до яких він звертається. Це стає актуальною проблемою музичної педагогіки, яка дозволяє глибше усвідомити естетичні основи музичної творчості [2, с. 57].

Отже, характерним показником оперативного критерію стає здатність до *усвідомлення жанрово-стильових особливостей творів.* Розглядаючи цей показник, звертаємо увагу на такий факт, як засвоєння студентом жанрово-стильової інформації. Усвідомлення жанрово-стильових особливостей твору залежить від уміння жанрово-стильової атрибуції, яке відіграє роль набуття та формування стильо-слухового досвіду студента.

Слуховій атрибуції сучасна музична педагогіка приділяє велике значення (Д. Кабалевський, О. Лобанова, В. Медушевський, М. Михайлов, О. Щербініна та ін.). Уміння жанрово-стильової атрибуції розглядається нами як здатність на слух визначити жанр та національний, історичний, індивідуально-авторський стиль.

Здатність до усвідомлення жанрово-стильових особливостей твору має бути реалізованою у процесі музичної діяльності. Тож необхідно виокремити такий провідний аспект оперативного критерію як *уміння оперувати жанрово-стильовими інтонаціями у процесі виконання і створення музики.*

Процес оперування *жанрово-стильовими інтонаціями*, безумовно, здійснюється завдяки умінням усвідомлювати жанрові та стильові особливості музики, що визначаються єдністю музично-інтонаційної змістовності форми (М. Михайлов). Так, у процесі виконання музиканти-педагоги радять звертати увагу на конкретні, типові виконавські прийоми. Володіння різноманітними виконавськими прийомами надає широкий діапазон можливостей музичного мовлення, свободу реалізації власних думок, що і приводить до вищого етапу творчої діяльності, тобто самостійності.

Отже, досліджуючи операційний критерій сформованості музично-інтонаційного мислення, нами було визначено такі характерні показники: *уміння застосовувати операції порівняння, аналізу, синтезу, абстракції, узагальнення, конкретизації; здатність до усвідомлення жанрово-стильових особливостей творів; уміння оперувати жанрово-стильовими інтонаціями.*

У низці означених критеріїв сформованості музично-інтонаційного мислення виділимо **креативний**, який зорієнтований на виявлення **здатності до самостійності та творчої ініціативи**. Ініціатива (від лат. *initium* – початок) тлумачиться як перший крок до будь-якої справи, здатність до самостійних активних дій. Самостійність у психолого-педагогічній літературі розглядається як особлива якість особистості, яка характеризується її ставленням до процесу діяльності, її результатів і умов здійснення. Найвищим етапом професійної музичної діяльності (виконавської, композиторської, музикознавчої, музично-педагогічної) є самостійність. Так, серед

складових здібностей цієї якості ми виокремлюємо *здатність самостійно музично мислити* (усвідомлене сприймання музики, її осмислення, уміння цілісно аналізувати твір, розкривати музично-образний зміст, виділяти особливості музичної виразності, усвідомлювати типові жанрові, композиторські, стильові інтонації тощо) та *здатність вербалізувати слухові враження та переживання*.

З одного боку, під час висловлювань студент повинен добирати слова, відповідні його враженням, які будуть свідчити про його емоційне сприймання музики. З іншого боку, повинен бути правильно визначений логіко-конструктивний аспект музичного твору. Ця здатність може характеризувати ступінь інтелектуального розвитку особистості.

Музично-творча діяльність (*продуктивна та репродуктивна*) неможлива без *критичного ставлення до неї*. Від самооцінки власних досягнень залежить професійний розвиток студента. У психології *самооцінка* – це цінність, значення якої індивід наділяє собі у цілому та окремим сторонам своєї особистості, діяльності, поведінки. Вона виступає як відносно стійке структурне утворення, як компонент *Я – концепції*, як *самосвідомість*, і як процес самооцінювання [5, с. 474].

Критичне ставлення до власної творчої діяльності здійснюється на підставі самоконтролю, завдяки якому на всіх етапах творчої діяльності студент коригує її перебіг. Характерними засобами коригування є планування, розучування, виконання (створення музики) і підведення підсумків. У процесі коригування студент має правильно спланувати роботу над музичним твором, активізувати свої операційні дії, критично оцінити результати власної музично-виконавської діяльності. Зазначимо, що остання ознака залежить від слухових здібностей студента.

Самоконтроль, самооцінка, коригування впливають на ступінь активності у творчій діяльності. На підставі цього ми виокремлюємо такий показник як *активна творча діяльність на основі історико-теоретичних знань і виконавських умінь* [8].

Активність творчої діяльності здійснюється на мотиваційній базі, яка характеризується наявністю інтересу, його стійкості та глибини, мірою усвідомленості. Тож інтерес відіграє значну роль у процесі активізації творчої діяльності. Характерними ознаками цього стають: інтерес до самостійного виконання творів (особливо це стосується самостійно обраного репертуару в інструментально-виконавському класі); оригінальність інтерпретації твору (широта та глибина музично-теоретичних та музично-історичних знань, звернення до звукових записів відомих виконавців, ґрунтовний аналіз виконавських інтерпретацій тощо); частота прийняття участі у концертних заходах; обсяг виконання творчих завдань на заняттях з музично-теоретичних дисциплін; інтерес до імпровізації та композиції на професійному рівні; організація творчих гуртків, авторських концертів; співпраця зі студентами різних спеціальних галузей у творчих заходах (концерти, спектаклі тощо) [8].

Отже, характерними показниками креативного критерію сформованості музично-інтонаційного мислення є: *вербалізація слухових вражень та переживань, критичне ставлення до власної творчої діяльності, активна творча діяльність на основі історико-теоретичних знань і виконавських умінь*.

Висновки. Таким чином, на підставі теоретичного аналізу досліджень сутності музично-інтонаційного мислення та його складових компонентів, визначені критерії сформованості музично-інтонаційного мислення та їх показники, а саме:

- **мотиваційний** (*спонуки, які зумовлюють мисленнєву діяльність*), *показники* – інтерес до музичної діяльності; потреба у самореалізації в музично-творчій діяльності; ступінь отримання естетичного та творчого задоволення від музичної діяльності;

- **когнітивний** (*ступінь теоретичної обізнаності*), *показники* – ґрунтовність і гнучкість знань; системність знань; розуміння практичної значущості знань;

- **емоційно-аналітичний** (*глибина осягнення й осмислення музики*), *показники* – активність музичного сприймання; здатність до диференціації звукового потоку; обсяг музично-інтонаційного тезаурусу;

- **операційний** (*ступінь володіння мисленнєвими діями*), *показники* – уміння застосовувати операційні дії (порівняння, аналіз, синтез, абстракція, узагальнення,

конкретизація); здатність до усвідомлення жанрово-стильових особливостей творів; уміння оперувати жанрово-стильовими інтонаціями;

• **креативний** (здатність до самостійності та творчої ініціативи), показники – вербалізація слухових вражень і переживань; критичність ставлення до творчої діяльності (продуктивної та репродуктивної); активність музично-творчої діяльності на основі історико-теоретичних знань і виконавських умінь.

Отже, наведені критерії та показники забезпечать діагностику стану сформованості музично-інтонаційного мислення у майбутніх учителів музики, а використання різних діагностичних методів гарантуватимуть об'єктивність та різнобічність результатів.

Література

1. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс / Б. В. Асафьев. – Л. : Музыка, 1971. – 376 с.
2. Маркова Е. Н. Интонационность музыкального искусства : научное обоснование и проблемы педагогики / Е. Н. Маркова. – К. : Музична Україна, 1990. – 182 с.
3. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Галина Микитівна Падалка. – К. : Освіта України, 2008. – 274 с.
4. Психоаналіз і культура : вибр. праці К. Хорні й Е. Фромма. – М. : Юрист, 1995. – 624 с.
5. Психология : словарь / под ред. А. Петровского, М. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Психология : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 6-те вид. – К. : Либідь, 2008. – 560 с.
7. Ростовський О. Я. Педагогіка музичного сприймання : навч.-метод. посіб. / Олександр Якович Ростовський. – К. : ІЗМН, 1997. – 248 с.
8. Спіліоті О. В. Формування музично-інтонаційного мислення майбутніх учителів музики у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 – Теорія та методика музичного навчання / Спіліоті О. В. – Ніжин, 2012. – 271 с.
9. Чиж Г. Память как компонент системы музыкального мышления / Г. Чиж // Музыкальное мышление: сущность, категории, аспекты исследования : сб. ст. – К. : Муз. Украина, 1989. – С. 64–68.
10. Щолокова О. П. Основы профессиональной художньо-эстетической подготовки будущего учителя / О. П. Щолокова. – К. : ІЗМН, 1996. – 170 с.